

פרק ראשון

הורות - תמורות תרבותיות

ילד הוא בעינינו סובייקט לכול דבר. הוא יצור עם עולם רגשי משלו, מאווים משלו, יעדים משלו ובחירות משלו; נפשו שייכת לו; הזכויות עליה שייכות לו.

הכרה זו, שהיום נראית לנו לגמרי מובנת מאליה, לא הייתה כזאת בעבר. היא צמחה בזכות תפישות מודרניות שתרבות המערב פיתחה כחלק מתהליך היסטורי ממושך. גם בעבר היו זכויות לילדים, אבל אלה נבעו מהשתייכות הילדים לאב או לאדון. האב היה סובייקט והילדים היו קניינו. פגיעה בילד הייתה פגיעה ברכוש האב. דוגמה לכך היה מוסד ה"פטרייה פוטסטס" ("Patria Potestas"), מוסד סמכות האב ברומא העתיקה, שהקנה לאב גם את הרשות להמית את בנו או בתו.

ההכרה בילד כסובייקט לא נוצרה ביום אחד, אלא בתהליך ממושך. אפשר לומר שעד לתקופת הנאורות (המאה ה-18) היחס אל ילדים כמעט ולא השתנה. ביטוי לשינויים שהתחילו להיווצר בתקופה זו, ניתן למצוא ביצירת המופת של מולייר *הקמצן*. זהו טקסט מאלף מהמאה ה-18, המייצג את ניסיונם של אח ואחות, ילדיו של "הקמצן", לטעון להיותם סובייקטים עם רגשות, מטרות ואהבה משלהם, הזכאים להתקיים למרות רצונו של אביהם. "הקמצן" מייצג את דמות האב ובעל הממון, השולל סובייקטיביות שמתקיימת מחוץ לגבולות עצמו. מסר הנאורות של מולייר בא לידי ביטוי בסיום האופטימי של המחזה הקומי, כאשר "הקמצן" אינו מסוגל להשליט את רצונו על ילדיו ונאלץ לתת מקום לעצמיותם ולמאווייהם.

באותה תקופה ההוגה והפילוסוף הצרפתי ז'אן-ז'אק רוסו (Jean-Jacques Rousseau, 1712-1778) יצר בספרו *אמיל (Emile)* את יסודות החשיבה הפדגוגית המודרנית. נקודת המוצא של רוסו הייתה שהילד נולד טוב מטבעו ושמטרת החינוך לאפשר לטבעו הטוב של הפרט להתפתח באופן חופשי, תוך הימנעות מחינוך סמכותי ומדכא. תפישתו החינוכית של רוסו שללה את הגישה החינוכית ששלטה בתקופתו, זו שהציבה לה כיעד מובן מאליו להתאים את הילד לעולם המבוגרים. הרעיון המהפכני שדווקא הילד הוא שזקוק להגנה מפני ההשפעה ה"מקלקלת" של עולם המבוגרים, היה מקומם עבור בני תקופתו, וספריו של רוסו הועלו באש בפריז ובג'נבה.

תהליכים אלו נמשכו והתעצמו בתחילת המאה הקודמת ובאו לידי ביטוי בהתפתחות החשיבה הפדגוגית המודרנית. בהקשר זה בולטת תרומתה של מריה מונטסורי (Maria Montessori, 1870-1952) שהייתה רופאה, חוקרת חינוך, פילוסופית, פמיניסטית וממתנגדי המשטר הפשיסטי האיטלקי. היא הביאה לתחום החינוך תפישה הרואה את הילד כיצור שלם (מה שמכונה היום "סובייקט") מראשית דרכו. הילד של מונטסורי הוא מלכתחילה בעל יכולות יצירה ונטיות ערכיות (כגון אהבה). למבוגר, על פי תפישתה, יש לעתים קרובות נטייה לדכא את אישיות הילד ולכפות עליו סביבה לא מותאמת ובעלת "קצבים" לא טבעיים. עקרון חופש החקירה הטבעי של הילד היה נר לרגליה של מונטסורי. יכולתו של הילד להיות בעל משמעת ולווסת את עצמו, הייתה בעיניה תוצר או נגזרת טבעית של יכולת המחנך להעניק חופש לצורך של הילד לחקור ולגלות.

התפתחויות מקבילות התרחשו בתחום החשיבה הפסיכולוגית. ההתפתחות המרכזית והחשובה ביניהן הייתה לידתה של הפסיכואנליזה. החשיבה הפסיכואנליטית הביאה אל מרכז הבמה את עולם הילד, את הילד שבתוך האדם, את מאווייו ואת סבלו. במהלך המאה ה-20, בתהליך התקדמות איטי, חדר אל התודעה מעמד הילד כסובייקט, יצור בעל נפש וזכויות משלו. בעשורים שלאחר מלחמת העולם השנייה נעשתה ההכרה הזאת נכס תרבותי ונחלת הכלל.

החשיבה הפסיכואנליטית הביאה לכך שעולם המבוגרים "גילה" בתדהמה שלילד יש נשמה. ה"גילוי" שילדים הם סובייקט, היה בעל השפעה עצומה על מושג ההורות, ושינה אותו בצורה עמוקה ביותר. האפשרות כי הילד ונשמתו עלולים להיפגע לאו דווקא מגורמים חיצוניים אלא מהתנהגותו של ההורה עצמו, הייתה מהפכנית.

ההבנה החדשה הזאת יצרה עמדה של אחריות הורית מגויסת ומכוונת לעשות כל מה שניתן על מנת להגן על הילד מפני ההורה עצמו.

הורות "דגם אב" מול הורות "דגם אם"

השינויים התרבותיים שתוארו לעיל, הביאו לכך שבחמשת העשורים האחרונים הוחלף מודל ההורות, אותו אכנה "הורות דגם אב", במודל הורות, אותו אכנה "הורות דגם אם".

העמדה הבסיסית המאפיינת את ההורות דגם אב היא עמדה הורית השואלת: "מה אתה, ילד, מוסיף לנו?". לעומת זאת העמדה הבסיסית המאפיינת את ההורות דגם אם, מבקשת לדעת: "מה אנו ההורים יכולים להוסיף לך ילד?".

המונח "הורות דגם אב" מכוון להורות שהציבה לעצמה כיעד לגדל את הילד כך שבגרותו יהווה נכס להוריו, למשפחתו, לעמו: הילד קיים למען ההורה והחברה. הילדים שייכים

להוריהם ומצפים מהם שיתרמו להם, למשפחה, לשבט ולאומה. השאלה המרכזית המעסיקה את ההורים בגידול הילד היא: "האם הוא יהיה אחד מאיתנו? האם כישוריו המולדים, האינטליגנציה שלו ויכולתו לעבוד יחזקו אותנו ההורים, את המשפחה ואת החברה בה הוא חי?". על פי מודל זה, חינוך טוב מכוון להתאים את הילד לסביבה, וערכו של הילד נמדד ביכולתו להתאים את עצמו לדרישות ולצרכים של הסביבה. דוגמה קיצונית למודל זה התקיימה בספרטה שביוון העתיקה. כאשר בן זכר היה נולד, זקני העיר היו בודקים אותו ומחליטים האם הוא מתאים להיות לוחם. ילד שלא היה עונה לקריטריונים אלה היה מומת.

במודל ההורות דגם אם נקודת ההשקפה הפוכה. השאלה המעסיקה את ההורה שפועל מתוכה היא: "כיצד אוכל להתאים את עצמי בצורה הטובה ביותר לצורכי הילד וכיצד אוכל לספק, בצורה הטובה ביותר, את מה שהילד מבקש?". מודל האם ממוקד בצורכי הילד ולא בצורכי הקהילה בה הוא חי.

מודל האב ומודל האם קשורים באופן דיאלקטי. הם מתמזגים ויוצרים דפוס ספציפי לכל תרבות. התרבויות שונות זו מזו במידת הדומיננטיות של כל אחד מהמודלים בשלבי הגידול השונים של הילד. בתרבויות מסוימות קיימים טקסים המציינים את מעבר הילד מהשלב בו מגדלים אותו על פי עקרונות מודל האם, לשלב בו מגדלים אותו על פי העקרונות של מודל האב. במסורת של חלק מקהילות ישראל מתקיים טקס ה"חלאקה". הטקס מסמן, עם גזיזת שיערם של הבנים בהגיעם לגיל שלוש, את המעבר של הבן מהשלב בו מגדלים אותו על פי העקרונות של דגם האם - ההורות ממוקדת בצרכיו, אל השלב בו מגדלים אותו על פי העקרונות של דגם האב - ההורות הופכת להיות ממוקדת בחינוכו והתאמתו לערכי הקהילה אליה הוא משתייך.

חשוב להבהיר ולהדגיש, מודל האב ומודל האם אינם תלויי מגדר. מדובר בסוג מסוים של יחס וערכים כלפי הילד ותהליך גידולו. בתרבות העכשווית אבות מזוהים לא פחות מאשר אימהות עם מודל האם. אבות ששמים בראש מעיניהם את התאמתם לילד, פועלים בהורות שלהם בהתאם למודל הורות דגם אם בלי קשר למידת גבריותם.

מגבלות ההורות דגם אב

למעבר מהורות דגם אב להורות דגם אם מספר גורמים: כוחות היסטוריים, חברתיים ותרבותיים, שבמהלך המאות האחרונות חוללו תמורה ערכית אדירה בעולם המערבי, הביאו בסופו של דבר לדחיית העיקרון שזכותם של בעלי הכוח לשלוט על חסרי הכוח. תהליך זה ערער מן היסוד את ההורות דגם אב, הנשענת על הזכות-סמכות של בעל הכוח - ההורה - להשליט את בחירותיו על חסר הכוח - הילד.

הטרגדיה של שתי מלחמות העולם אשר חשפו את הפוטנציאל ההרסני הטמון בידיו של המנהיג הכוחני-סמכותי תרמה אף היא למעבר. "לפיטורי ממשל האב" שהתחוללו במחצית השנייה של המאה הקודמת אחראים ילדי ה"בייבי בוס" עם הגיעם לבגרות (ילדים אלה נולדו עם תום מלחמת העולם השנייה). "מהפכת 1968", "מהפכת הסטודנטים", נתנה ביטוי דרמטי ומהפכני לתהליך זה. המהפכה ששטפה את אירופה המערבית טבעה את הסיסמה הדרמטית "אָסור לְאָסור!" ("il est interdit d'interdire!"), ובדרך כמעט גרמה להתמוטטות השלטון בצרפת. כמובן שהשינוי לא התרחש רק באמצעות מהפכות, אלא גם באמצעות תהליכים הדרגתיים ואבולוציוניים שהביאו בסופו של דבר להיחלשות מעמדה של המנהיגות המבוססת על כוח, ומעבר מצורות משטר טוטאליטריות למשטרים דמוקרטיים. תהליכים אלה השתקפו גם במיקרוקוסמוס המשפחתי ותרמו ל"נפילת המשטר" של ההורות דגם אב.

מקור חשוב נוסף למשבר ההורות דגם אב נבע מהידע הפסיכואנליטי. כפי שצוין קודם, התפתחות הידע הפסיכואנליטי תרמה תרומה חשובה מאוד לתפישת הילד כסובייקט וכיצור שביר. הידע הפסיכואנליטי תרם תרומה ייחודית גם בחשיפת הנזקים הנגרמים לנפש הילד, כתוצאה מהמצב הנורמטיבי והבלתי נמנע בו ההורה מבקש להתאים את הילד לציפיות שלו ולדרישות הסביבה.

פרויד האמין שוויתור הילד על "עקרון העונג" והפיכתו לבן תרבות (מה שמזוויית אחרת מכונה היום תהליך הסוציאליזציה) גובים מהילד מחירים בלתי נמנעים "סירוס" ו"אשמה" הם המושגים שהוא טבע כדי להגדיר מחירים אלה. בריאות נפשית הייתה קשורה בעיניו רק בצמצום סביר של המחירים. אדם בריא הוא זה שמידת הסירוס ומידת האשם שלו מצומצמות במידה כזו שהן אינן מונעות ממנו את האפשרות לפעול ולאהוב.

מעצבי החשיבה הפסיכואנליטית שבאו בעקבות פרויד, זיהו היבטים נוספים של הנזק הנגרם לילד כתוצאה מחוסר התאמה בין ההורה לבין דרכו, נטיותיו וצרכיו של הילד. מלני קליין תיארה את תחושות הרדיפה והקורבנות המתפתחות אצל הילד, ש"תובענותו" (כך הוגדר בשפתה, מה שהיום במקרים רבים היינו מכנים "קושי בוויסות") ותוקפנותו הטבעית לא תואמות את יכולות ההכלה של ההורה. פרויד ומלני קליין נטו לראות בתחושות השליליות ובתופעות לא בריאות המתפתחות אצל ילדים, השתקפות של פנטזיות מעולמו הפנימי של הילד ולא דווקא תגובה של הילד לדרך בה ההורה נוהג כלפיו בפועל. השקפה זאת השתנתה מאוד במהלך השנים אצל רוב המטפלים. פירברן (Fairbairn) היה בין הראשונים ששמו דגש על הנזקים המתפתחים בנפשו של הילד בתגובה לקשר לא מתאים בין ההורה והילד. הוא התמקד בתחושות הניכור, חוסר השייכות והניתוק הרגשי המתפתחים בילד החווה דחייה מצד האם. ויניקוט (Winnicott) שם דגש על אובדן העצמיות והאוטנטיות הנובעים מהפולשנות (impingement) של ההורה, המבקש להתאים את הילד אל עצמו. קוהוט (Kohut) התמקד בפגיעה ביכולתו של הילד להרגיש בעל ערך ומשמעות, כתוצאה מקשר עם הורה שאינו יכול לחוש התאמה, הנאה וסיפוק במגע עם ילדו.

מנקודת הראות שאני מציע, מה שמאחד את קשת התגליות של מעצבי החשיבה הפסיכואנליטית השונים, הוא זיהוי הנזק העלול להתפתח בנפשו של הילד כשהוא נאלץ או נדרש להתאים את עצמו לעולם המבוגרים. זה המקום לנסות לתאר דבר מה שלא נוסח במלואו על ידי מעצבי החשיבה הפסיכואנליטית. כל אחד מהם ניסה בדרכו לתאר את סוג הנזק המתפתח בנפשו של הילד בהיעדר התאמה בינו לבין ההורה. מה שאני מבקש להוסיף, שבמצבים בהם הילד לא מתאים ליכולות ו/או לציפיות המודעות והלא-מודעות של ההורה ושל סביבת ההורה, ההורה אכן ממלא באופן גלוי או סמוי, מודע או לא מודע, ולעתים קרובות בעל כורחו, תפקיד של סוכן מסרס ומאשים (סוג הנזק שפרויד תיאר), רודף (קליין), דוחה (פירברן), פולש (ויניקוט) או משפיל (קוהוט).

המשותף לסוגי היחס השלילי השונים מצד ההורה כלפי הילד, שהקושי איתו ההורה מתמודד (אי-ההתאמה של הילד אל ההורה או אל הסביבה) משודר אל הילד ככשל של הילד עצמו. מה שלא תואם את צרכי ההורה וציפיותיו, הופך להיות ה"ליקוי" של הילד ("הוא עצלן!"). ההורה פונה אל הילד כאל מי שאינו בסדר, והופך אותו למושא של פסילה במבחר הווריאציות שצוינו קודם (אשמה, רדיפה, דחייה, פלישה, השפלה) ורבות אחרות. ה"לא מתאים לי/לא מותאם אלי" שאותו חווה ההורה, הופך להיות למסר: "אתה לא בסדר", המופנה אל הילד.

הפסילה של הילד יכולה ללבוש שתי צורות: במקרה "הטוב" הוא נעשה "לא בסדר" במובן זה שיש לו פגם תפקודי-בריאותי ("רגיש", "דיסלקטי", "חולה"), ובמקרה "הרע" הוא הופך להיות "לא בסדר" במובן זה שקיים פגם בערכו המוסרי ("ילד רע", "עצלן!", "פחדן", "חוצפן"). בשדה המפגש ילד-הורה, אי-הנחת או המצוקה הסובייקטיבית של ההורה הפוגש בילד שאינו "מותאם" אליו, מקבלת צורה אובייקטיבית כביכול של מפגש בין הורה לבין ילד "פגום"; הפגימה כביכול מקבלת שני מובנים: האחד, ילד חסר כוחות ("חלש"), או ילד בעל כוחות שליליים ("רע"). זוהי עמדת הפסילה בה מצוי ההורה, כאמור לעתים באופן לא מודע ובעל כורחו. עמדה הפוסלת את הילד הלא מותאם ורומסת אותו.

במהלך המחצית הראשונה של המאה ה-20, התגלו אם כן הנזקים וההפרעות הנגרמים מהדרישות ומהציפיות של ההורה להתאים את הילד לעצמו ולסביבה. הפיתרון שנבחר כדי להתמודד עם הידע החדש ולצמצם את הנזקים, נגזר, באופן טבעי, מעקרונות שהוכיחו את עצמם ברפואת הגוף במהלך המאה הקודמת. במהלך המחצית השנייה של המאה ה-19 רפואת הגוף גילתה בזכותם של קוך (Koch), פסטר (Pasteur), וזמלווייס (Semmelweis) ("המשוגע מבדפסט") את המקור למחלות זיהומיות שהיו באותם הימים המחלות ב-ה"א הידועה, אשר קטלו מיליונים. התברר שמחלות זיהומיות נגרמות מחיידקים. התגלית חוללה את השינוי הכי משמעותי בתולדות בריאות גוף האדם. הצעד הבא היה המחשבה שאם ניצור סביבה נקייה מחיידקים, לא יתפתחו מחלות. המחשבה הפשוטה, החכמה והמתבקשת הוכיחה את עצמה

ונולדה ההיגינה המודרנית. סביבה בריאה היא סביבה נקייה, סביבה ללא חיידקים, לעתים עד לסטריליות: אין לכלוך, אין חיידקים, אין זיהומים, אין מחלות, יש בריאות.

התגלית שדרישותיו וציפיותיו של ההורה שהילד יתאים את עצמו אליו ואל הסביבה גורמות נזק להתפתחותו הנפשית של הילד, הביאה למחשבה שיצירת סביבה נקייה מ"חיידקי ציפיות" תמנע התפתחות של מחלות נפש. גם הפעם המחשבה הייתה פשוטה, חכמה ומתבקשת. סביבה בריאה משמעה סביבה נקייה וסטרילית, סביבה ללא ציפיות: אין ציפיות, אין אי-התאמות, אין פסילות (אין סירוסים-האשמות-התקפות-דחיות-השתלטויות-השפלות), אין מחלות, יש בריאות.

נולדה "היגינה של גידול ילדים" שהבטיחה התפתחות של ילדים בריאים, חסונים ומאושרים, באמצעות אהבה נקייה מציפיות ודרישות ההורה ש"מלככות" אותה. כל התהליכים האלה הביאו למעבר להורות דגם אם.

מגבלות ההורות דגם אם

ברור שהורות טובה מזוהה כיום עם דגם האם, אך בשנים האחרונות נחשפות יותר ויותר מגבלותיו של דגם זה.

שיבוש המושג "אהבה ללא תנאי"

כאשר נולדה היגינת הגידול שהבטיחה התפתחות של ילדים בריאים, חסונים ומאושרים, באמצעות אהבה נקייה מציפיות ודרישות ההורה ה"מלככות" אותה, נולדה איתה גם גרסה מטעה של המושג "אהבה בלתי-מותנית". לפי גרסה זו, מילד אהוב לא יכול לצאת דבר שאינו אהוב, דבר שהוא מזיק, מכאיב או שלילי עבור אוהביו. גרסה זו אחראית להיווצרותם של מצבים הזויים - הורים שמבצעים מעשי לוליינות לוגיים ורגשיים, וכל זאת כדי לא לראות ולכאוב דברים שאין ביכולתם השפויה לאהוב, שמא יפגע הדבר בעקרון האהבה הבלתי-מותנית. דוגמה קומית מובאת בסרטו של הבמאי אטיאן שאטיליא (Etienne Chatilliez) "להשתחרר מטונגי" (Tanguy). אחרי כל אירוע בו טונגי, הבן, התנהג באופן שהוציא את הוריו מדעתם, היה טונגי פונה להוריו בסיסמה שחזרה כחוט השני לאורך כל העלילה: "אני אוהב אותך אבא... אני אוהב אותך אימא!". התגובה הקבועה של כל אחד מההורים (שנמנעו כמובן מלבטא בכל צורה שהיא את הזעזוע שלהם) הייתה: "גם אני, גוזלי!" (טונגי "הגוזל" הינו בן 28). טונגי, גם הוא בתגובה קבועה שואל: "באמת? מבטיח?", ואז כל אחד מהוריו עונה בתורו: "מבטיח!". האפשרות שאירע ביניהם דבר לא אהוב מוכחשת באופן מוחלט. ההורים משותקים, שבויים באמונה שביטוי אי-הנחת שלהם מהתנהגותו של "גוזלם" ישקף חוסר באהבה בלתי-מותנית.

האהבה הבלתי-מותנית בסגנון הוריו של טונגי רחוקה מרחק שנות אור מהמשמעות המיטיבה של המושג. אהבה בלתי-מותנית מיטיבה קשורה ביכולת האוהב לראות מעשה מזיק, מכאיב או שלילי, שלא ניתן לקבל מצד ילד או אדם אהוב אחר, ועם זאת עדיין לשמור על תחושת שייכות, ערבות ואכפתיות כלפי האהוב הסורר. דוגמה קיצונית המבהירה אהבה מעין זו יכולה להתרחש כאשר אדם יקר ביצע פשע, והאוהבים אותו יעשו כל שביכולתם כדי שיתקן ואף יסגיר את עצמו לרשויות החוק; ויחד עם זאת הם אלה שיתמכו בו ויתגעגעו אליו בתקופה בה הוא מרצה את עונשו. למצויים בקשר של אהבה בלתי-מותנית מסוג זה יש יכולת וכוח לראות את הפשע ולא להתכחש לו, ועם זאת יש להם יכולת לאהוב.

לצערי הגרסה המוטעית של אהבה בלתי-מותנית קנתה לה אחיזה בקרב הורים, מחנכים ומטפלים, והיא מהווה גורם חשוב בהיווצרות מצוקות נפשיות והפרעות התנהגות שמהם סובלים הילדים הגדלים לאורה. את התוצאות ההרסניות אנו רואים בחיי היומיום וקוראים בעיתונים. הורים המגבים התנהגות אלימה ולא מכבדת בבית הספר, הורים הנותנים גיבוי לילדיהם האלימים אשר ביצעו פשעים קשים, מסירים מהם אחריות למעשיהם ומטילים את האשמה על אחרים, ובלבד שילדיהם לא יצטרכו לשאת בתוצאות מעשיהם, מצוטטים ומרואיינים במדיה חדשות לבקרים.

הזכרנו קודם את מבצעי הלוליינות הלוגיים והרגשיים שהורים מבצעים לא אחת, על מנת להימנע מלכאוב ומלטפל במעשים מכאיבים וקשים שעושים ילדיהם. מבצע לוליינות כזה נעשה לעתים קרובות בעזרת שיבוש ושימוש לרעה במושג חשוב ויקר ערך נוסף - ה"הבנה".

שיבוש השימוש במושג "הבנה"

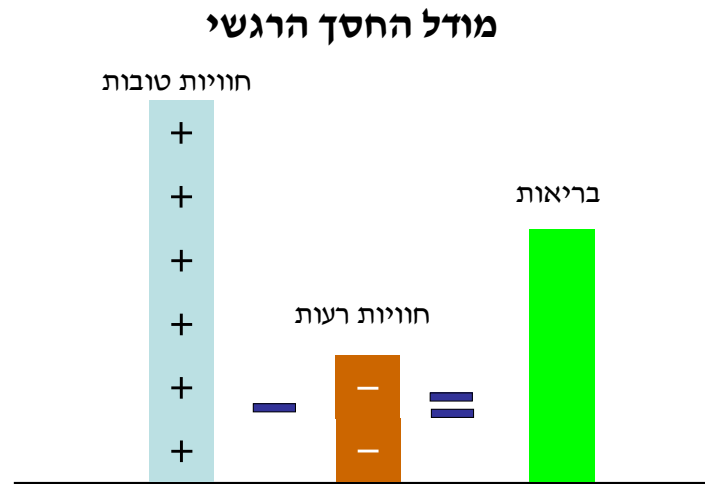
היום יש לנו רצון וכלים להבין את הילד ואת עולמו הרגשי. הדבר מאפשר לנו לדעת הרבה יותר טוב למה הוא זקוק מאיתנו, ולהעניק לו את מה שדרוש להתפתחותו ולרווחתו. לצד התפתחות מבורכת זו אנו נתקלים יותר ויותר במצבים בהם ה"הבנה" משמשת כתירוץ-הסבר-סיבה למתן לגיטימציה לתופעות שהצדקתן גובה מהילד מחיר התפתחותי גבוה מאוד.

דוגמה קטנה לשם המחשה: אם אשר ביקשה את עזרתי עבור בנה בן ה-15 שנהג באלימות - לעתים קשה - כלפי בני הבית, אמרה לי בעת פנייתה אלי שהיא מבינה שהוא נוהג כך כי אינו מאושר. היא הוסיפה שהיא ובעלה ימשיכו לעשות הכול כדי לגרום לו להיות מאושר, ושאלה אם יש לי דרך לעזור לו בכך. ענית לה שאני חושב שכן, והוספתי: "כשתהיי משוכנעת שחוסר באושר אינו לגיטימציה לאלימות, אני מעריך שאוכל לעזור לו בקלות יחסית. הפסקת האלימות תעשה אותו הרבה פחות מפלצתי בעיני עצמו ובעיני קרוביו. אושר יהיה אז יעד קל יותר להשגה".

בניגוד מוחלט לכוונתה של האם, ההבנה בה היא השתמשה נתנה באופן סמוי לגיטימציה לילד ה"לא מאושר" לנהוג באלימות כלפי בני ביתו.

שיבוש מודל החסך הרגשי

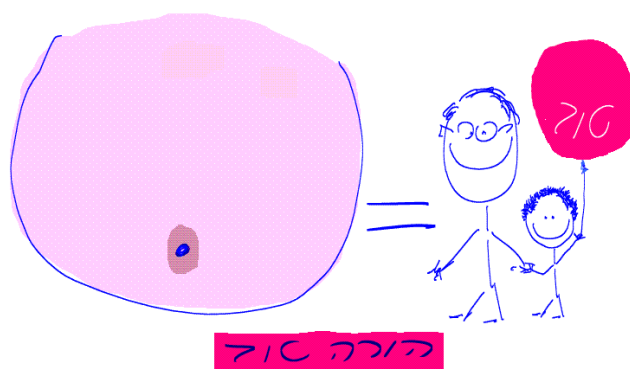
דגם האם משתקף גם בהבנה המארגנת בה רובנו משתמשים כאשר אנו פוגשים מצוקות וקשיים של ילדים ובני נוער. מה אנחנו מבינים כשילד-נער מתקשה בדרכו או אינו נמצא במקום הטוב בו היינו רוצים לראותו? לרוב אנו מבינים שחסרות לו החוויות הטובות הדרושות לו על מנת להתקדם. תשובה זו נותנת ביטוי להכרה של חוסך בחוויות התפתחותיות טובות, מוחלט או יחסי, יש השפעה שלילית על חוסן הילד ועל בריאותו הנפשית. תפישה זו משקפת באופן מאוד תמציתי את מה שבעולם הפסיכולוגיה הקלינית מוגדר כ"מודל החסך הרגשי" להבנה ולמניעה של פסיכו-פתולוגיות בקרב ילדים ובני נוער. בפשטות מרבית, ניתן להציג ויזואלית את מודל החסך הרגשי באופן הבא:

במודל החסך הרגשי, היעדר בריאות נפשית נובע מכשל של הסביבה להעניק לילד מידה מספקת של "דברים טובים" על מנת שיתפתח באופן בריא. קלינית-פסיכולוגית, "הדברים הטובים" מזוהים כ"חוויות טובות". כלומר, מצוקות נפשיות והפרעות התנהגות ותפקוד הן תוצאה של חסך בחוויות טובות; החסך הוא יחסי ונמדד בפרופורציה בין החוויות הטובות והחוויות הלא טובות. ציינתי קודם שבהורות דגם אם, ההורה מונחה על ידי המניע "מה אני יכול להוסיף לך, ילד?", "מה חסר לך?". אם לילד רע, סימן שהוא סובל מחסך. המחסור פוגע בילד. בנקודה זו ניתן לראות בקלות את מודל החסך הרגשי כ"גרסה קלינית" של ההורות דגם אם. מודל החסך הרגשי משקף באופן נאמן - בתחום הקליני - את האידיאל של ההורות דגם אם. אידיאל המנסה להיענות לצרכים ולספק חוויות מיטיבות, על מנת להביא להתפתחות תקינה ובריאות נפשית. אלא מה? למרות שמודל זה מנחה כיום את ההורים ואת הקלינאים והם פועלים ככל יכולתם לספק לילדים חוויות טובות, הפתולוגיות והמצוקות בקרב ילדים ומתבגרים לא פחתו. בחלקן הן אף גדלו מאוד. באופן בלתי נמנע, הוריהם - ההורים של ימינו - ואיתם הקהל העצום של ה"מבוגרים האחראים" למיניהם - מורים, מחנכים, אנשי קהילה, מעצבי מדיניות - מבולבלים מאוד ונתונים במשבר עמוק.

האם אני מבקש לרמוז ש"מודל החסך הרגשי" לצורותיו אינו רלוונטי? שהוא אינו מקדם? שהמודל מיצה את עצמו? על אף המתח הדרמטי, אין סיבה להתרגשות: תשובתי היא לא.

אני משוכנע שהבעיה אינה נעוצה במודל עצמו, אלא באופן שהוא הובן ובשיבושים שחלו בו. אנסה להסביר את השיבושים: לרוב, עבור אלה המזדהים עם התפישות הקליניות שנשענות על מודל החסך, "העצמי-המתקשה-בדרכו-להתפתחות" מצטייר באמצעות מטאפורה של תינוק רעב שלא התמלא, והוא צמוד אל שד יבש ומצומק שאינו מסוגל להעניק לו את מה שדרוש לו. המטאפורה מכילה בתוכה, כמובן, גם משמעות נוספת, לא פחות חשובה, הרואה את "העצמי-המתפתח-הבריא" כמלא ושבע, כאשר צמוד אליו שד מלא ושופע, ההורה הטוב.

מטאפורה קלינית זו, לצד תרומתה המאוד גדולה במצבים מסוימים, מכילה שתי נקודות בעייתיות אליהן אני מבקש להתייחס:

1. בריאות מזוהה עם הנעימות של המלאות והשובע.
2. הורות טובה מזוהה עם המלאות והשפע של שד גדוש חלב.

כאשר מלאות ושובע הם פרדיגמה של בריאות, וכאשר מלאות ושפע הם פרדיגמה של סביבה טובה, מודל החסך הרגשי הופך באופן בלתי נמנע למודל כמותי. למה הכוונה: אם הדימוי של העצמי המתקשה לצמוח הוא של תינוק שלא התמלא, אָזי על ההורה להיות מלא. הורה טוב דיו צריך להיות: הורה מלא בהתאמה, הבנה, אהבה, חום, התכוונות, תשומת לב, התחשבות, סבלנות, הכלה, הבלגה, הקרבה, איכות, השקעה, טיפוח, משאבים, זמן, שירותים, חוגים - מלא.

מלא, וכמה שיותר יותר טוב. למעשה זהו שיבוש של מודל החסך הרגשי. הוא מייצג אולי את ערכי תרבות השפע ודפוסי הטוב של החשיבה הקפיטליסטית. את צרכי הילד בוודאי שאין הוא מייצג. אני קורא לזה "השיבוש הכמותי".

שיבוש מודל החסך הרגשי
ההיבט הכמותי

חווייה טובה = כשיש "הרבה ממנה"

חווייה רעה = כשיש "מעט ממנה"

מודל החסך לוקה בשיבושים נוספים. אני חוזר לרגע למטאפורה של התינוק הנם והשבע על יד השד המלא: העובדה שאנחנו מייצגים בריאות באמצעות הנעימות הענוגה של תנומת התינוק השבע (דימוי קסום כשלעצמו), רומזת גם על בעיה אחרת הנעוצה בשינויים שחלו בתקופתנו בהגדרתו ובמשמעותו של מושג ה"טוב". זו בעיה הנוגעת באיכות ובאופי של החוויות הטובות שחסרות לילד-נער המתקשה בדרכו: בעיה של מהי חוויה טובה ולא רק של כמה חוויות טובות נחו. מקורה של בעיה זו בעובדה שבימינו מושג ה"טוב", כחוויה של ליכוד, צמיחה וערך, איבד את המובחנות שלו ממושג ה"טוב" כחוויה של נוחות, נעימות והקלה. הסיסמה הפרסומית - "קוקה-קולה, טעם החיים" - משקפת באופן גאוני וקשה כאחד מציאות חדשה זו. תחושה של נוחות וקלות מזוהה עם התנסות מלכדת ומצמיחה, והופכת לחלק בלתי נפרד מ"החוויה הטובה". בלעדי תחושת הנוחות והקלות החוויה מוגדרת כ"לא טובה". גם זה סוג של שיבוש.

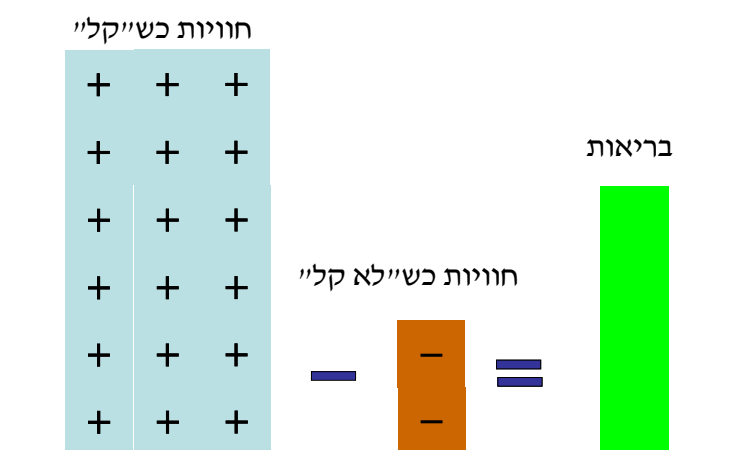
שיבוש מודל החסך הרגשי
ההיבט האיכותי

חווייה טובה = כשיש "קלי"

חווייה רעה = כשיש "קשה"

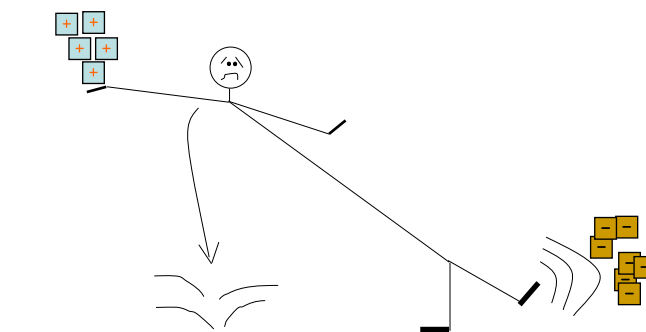
השיבוש הכמותי והשיבוש האיכותי, יצרו גרסה משובשת, מאוד פופולארית ונפוצה, של מודל החסך.

מודל החסך הרגשי המשובש

במודל החסך הרגשי המשובש, ההורה הטוב הוא זה שמעניק "מלא" חוויות נוחות-נעימות-קלות ושמצליח למנוע כמה שיותר חוויות לא נוחות-לא נעימות-לא קלות. בעת שעליו להתמודד עם המצוקות והקשיים של בנו או בתו, הוא הופך להורה מיוחד במינו, ההורה ה"אלכסוני".

ההורה ה"אלכסוני"

לפי חוקי הפיזיקה ולפי טבע הדברים גורלו ליפול על הקרשים לעיני ילדו, המתבונן בו כבחייזר ביזארי שאת התנהגותו המשונה אי-אפשר להבין.

מסתבר שאין זה מספיק להוסיף "טוב" ולהרחיק "לא טוב". ושלא תהיינה אי-הבנות: אין עוררין על כך שבמצבים של חסך בחום ואהבה, הרי שמתן אהבה, חום, מגע והתחשבות לילד, מחוללים נס הדומה לפריחה של שדה מדברי לאחר הגשמים. אך אלה מצבי קיצון.

אני מצביע על הקשיים, הבעיות - ולעתים, לצערי, הטרגדיות שהן מנת חלקם של הורים טובים דיים, המספקים לילדיהם חוויות טובות בשפע ומנסים להקל על חייהם, ולמרות זאת לא מצליחים לגדל ילדים בריאים בנפשם ומאושרים.

שיבוש "העץ הנדיב" - הורות דגם אם כמודל של הקרבה

היבט נוסף של הבעיה הטמונה בדגם האם ניתן לראות בסיפור העץ הנדיב. לפני שנים ספורות פרופ' עמנואל ברמן ניתח סיפור זה בחוברת "שיחות"¹. כותב ברמן: "העץ הנדיב הינו סיפור מצויר מבריק שנכתב ב-1964 על ידי הסופר האמריקאי של סילברסטיין, זכה לתפוצה רחבה ונגע לליבם של קוראים רבים. הוא סיפור אהבה בין עץ וילד. ההתחלה מתארת קשר חם המביא אושר לשניהם: הילד עושה כתרים מעליו של העץ, מתנדנד על ענפיו, אוכל את תפוחיו ונרדם בצילו. אך גדילתו של הילד מערערת את האיזון. הילד בא בדרישות חוזרות אל העץ, והעץ עושה כל מאמץ לספקן, והוא תמיד חווה אושר כשהוא מצליח בכך. הוא מספק לילד תפוחים כדי ששיג כסף, ענפים כדי שיקים לו בית קטן. הילד שהפך למבוגר רוצה סירה כדי להפליג בה הרחק, והעץ מציע לו לכרות את גזעו כדי לבנות אותה. וכאשר חוזר הילד, שהוא עתה זקן, לאחר זמן רב, מתנצל העץ על שאין לו עוד דבר לתת לו - לא תפוחים, לא ענפים, לא גזע - וחש הקלה כשהילד רוצה רק לשבת ולנוח. 'אם כך, גזע כרות זקן הוא כן טוב בשביל לשבת ולנוח. בוא ילד, שב לך ותנוח'. הילד הכפוף יושב והעץ שוב מאושר".

סיפור זה מדגים את ההורות דגם אם על ידי הצגת עמדה חד-משמעית וברירת מחדל מוכתבת מראש. בכל צומת השאלה המכרעת היא: "מה אני יכול להוסיף לך, ילד?", שיקולים אחרים לא נלקחים בחשבון. ממשיך ברמן: "דומה שקוראים רבים אינם מבחינים כיצד הסיפור הקסום הופך מורבידי יותר ויותר. כדי לענות על צורכי הילד, העץ חייב לוותר בהדרגה על קיומו הוא". אוסיף כאן: העץ נעלם. העץ נמחק.

ובחזרה לברמן: "קשר האהבה המצויר הוא בעל גוון סאדו-מזוכיסטי, נתינה (השם המקורי של הסיפור הוא "The giving tree") מזוהה לחלוטין עם הקרבה עד כדי הכחדה עצמית. לא ייתכנו התחשבות הדדית (הילד מתואר כנצלן שאינו מביא בחשבון את טובת העץ) או דו-קיום אמיתי; והסיפור אף רומז שהילד דרשני ומרוכז בעצמו". אני הייתי אומר: הילד שהעץ הנדיב לא החסיר ממנו כלום "מסיים את חייו כזקן בודד ומריר". ברמן עוד מציין שסיפור זה מבטא את הרעיון ש"הורות מסורה פירושה הכחדה עצמית של ההורה".

המודל האימהי, אם כן, אינו נותן תשובות מספקות לשאלה שנשאלה במאמר של עמנואל ברמן: "כיצד 'העץ הנדיב' יכול להגן על עצמו מפני פגיעה מבלי להזיק לילד?".

שיבוש ההתאמה בין הורות דגם אם לבין שלבי ההתפתחות של הילד

המצב בו ההורה מכוון כולו לצורכי הילד, הוא המצב הטבעי והנדרש להתפתחות התינוק בשבועות הראשונים לאחר הלידה. מבחינה התפתחותית, דגם האם מאפיין את היחס הנורמטיבי וההכרחי של האם לתינוקה עם כניסתו לחיים. האם מכוונת לצפות מראש את צורכי הילד, לתת להם מילים, לפרש את הילד, לעשות בשבילו דברים בלי שהוא ביקש, ללא הדדיות והתחשבות,

¹ ע. ברמן, שיחות, כרך י"ט, חוב' 1, אוקטובר 2004, עמ' 35-43

ובלבד שהוא יגדל ויתפתח. בתחילת החיים דגם האם חיוני להישרדותו של התינוק, אך עם גדילתו של הילד, דגם זה הופך לבחירה תרבותית רגרסיבית, ומתברר שהוא זקוק לשינויים והרחבות.

"השיבושים" השונים שבאו בעקבות המעבר להורות דגם אם גובים מחירים גבוהים לא רק מההורה אלא, למרבה הפרדוקס, בעיקר מהילד. נראה שהדור של "ילדי החלום", הילדים של המודל האימהי החדש, המניק-מעניק, הלא מצפה והמקריב אינו מצליח כל כך. הפתולוגיות והמצוקה בקרב ילדים הגדלים בתרבות המתנהלת על פי מודל האם השתנו, אבל לא פחתו. להיפך, ילדים אלה הם קורבנות של שיעורים עולים של הפרעות אכילה, הפרעות זהות, פגיעות, התמכרויות, דיכאון נעורים, אפאטיה ואלומות כלפי הסביבה. באופן בלתי נמנע הוריהם – ההורים של ימינו – מבולבלים מאוד ונמצאים במשבר עמוק.

השיבוש שבפתח: הסכנה התרבותית

למרות שמגבלות, שיבושים וחסרונות הם חלק טבעי ובלתי נפרד של כל יצירה אנושית, קיימת סכנה שבמקום שיתרחש תהליך של ביקורת בונה, תיקון והתקדמות, מודל האם יוכרז ככישלון. בעוד הקולות הניאו-סמכותיים הקוראים לכינונו מחדש של מודל האב נמצאים בכל מקום, מודל האם נמצא בסכנה תרבותית של מתקפה, אשר בטווח הארוך יכולה לסכן את הסטאטוס שלו כמודל המוביל בסגנון ההורות כיום. האתגר שאנו עומדים בפניו הוא כיצד להתקדם בתוך המודל האימהי מבלי לחזור אחורה אל דגם האב של ההורות.

מה הם הכלים הדרושים להורים, על מנת להגן על ילדם ועל עצמם מפני פגיעה מבלי שיזיקו לילד? אילו שינויים והרחבות יש ליצור בהורות דגם אם על מנת שתשרת באמת את צרכיו ההתפתחותיים של הילד? לפני שנוכל לנסות ולענות על שאלות אלה, יהיה עלינו להתייחס לנושא מסוג אחר שמשחק תפקיד מכריע בהתפתחות של קשיים פסיכולוגיים והתנהגותיים אצל ילדים ונוער בפרט, ואצל בני אדם בכלל, ועל כך בפרק הבא.